

O JEDNOM PRIKAZU KONSENZUSA BEZ POKRIĆA

Neven Sesardić <https://orcid.org/0000-0002-9291-5691>

E-mail: sesardic@gmail.com

Polemika

Zaprimljeno: 29. 11. 2022.

Prihvaćeno: 1. 12. 2022.

Politolog Enes Kulenović nedavno je u ovom časopisu (Kulenović, 2022) objavio recenziju moje knjige *Konsenzus bez pokrića* (Sesardić, 2022).

Mnogi smatraju da autori u načelu ne bi trebali odgovarati na negativne recenzije svojih knjiga. Do sada sam se toga i sâm pridržavao. Ali postoje iznimke. Dobar razlog za reagiranje je ako autor knjige može ukazati na neke centralne, dokazivo pogrešne ili proizvoljne tvrdnje u recenziji koje bi inače mogle izgledati uvjerljive, posebice onima koji nisu čitali kritiziranu knjigu.

Slijedi niz Kulenovićevih prigovora i mojih komentara na te prigovore.

Prigovor 1: Govor mržnje i nasilje

Kulenović osporava moju tvrdnju da "govor mržnje nije govor koji *izravno poziva na nasilje*" suprotstavljajući joj dokumente raznih međunarodnih organizacija te hrvatski Ustav i Kazneni zakon u kojima se govor mržnje eksplicitno povezuje s *poticanjem na nasilje*. I na osnovi toga zaključuje: "Dakle, potpuno je nejasno na čemu Sesardić temelji svoju tvrdnju da govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje" (Kulenović, str. 2.).

Komentar na prigovor 1

Ustvari, nema tu ničega nejasnog. Dapače, objašnjenje je prilično evidentno i siguran sam da su mnogi čitatelji odmah uočili u čemu je nesporazum. Naime, ja sam govorio o *izravnom pozivu na nasilje*, dok je u izvorima koje navodi Kulenović riječ samo o pozivu na nasilje.

Zašto je ta distinkcija važna? Jednostavno zato što je *izravno pozivanje na nasilje*, kao što pišem u knjizi, zabranjeno u svim civiliziranim zemljama. Stoga, inzistiranje na tome da onaj "govor mržnje" koji *izravno poziva na nasilje* bude sankcioniran ne bi bilo previše korisno jer je takav govor već ionako zabranjen i kažnjiv. No, *proširi* li se pojam govora mržnje tako da uključi i govor koji *neizravno* potiče na nasilje (što god to značilo), otvara se prostor za kriminaliziranje ili stigmatiziranje onog govora koji je, po mišljenju mnogih, tradicionalno potpadao pod slobodu izražavanja.

Dotadni problem je u tome što *neizravno poticanje na nasilje* obično nije ni izbliza jasno definirano pa time stvara pravnu i drugu nesigurnost, što će po prirodi stvari dovesti do uvođenja novih "verbalnih delikata" te sužavanja slobode govora. U jednom dokumentu UN-a koji sâm Kulenović citira konstatira se, posve točno: "Nema međunarodne zakonske definicije govora mržnje, a i određenje onoga što proizvodi mržnju jest sporno i predmet je diskusije." Upravo zato se i ne zna koga sve ta toljaga može udariti po glavi.

Prigovor 2: Određenje govora mržnje

Kulenović smatra da je pojam govora mržnje, kako ga ja koristim, "neprecizan", a potom daje sljedeće određenje tog pojma: "Kad govorimo o primjeni, govor mržnje se razumije kao vrsta neprihvatljivog javnog govora koji je zakonski sankcioniran ili zaslužuje javnu osudu *od strane države* [kurziv: N. S.]" (str. 2.).

Komentar na prigovor 2

Pojam govora mržnje nije neprecizan samo u mojoj upotrebi. Notorna je stvar, kao što je već rečeno, da je taj pojam *općenito* neprecizan. Na primjer, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, najautoritativnija filozofska publikacija, u članku o govoru mržnje konstatira: "Budući da je izraz 'govor mržnje' ono što se tipično naziva suštinski osporavanim terminom, potraga za njegovom jednoznačnom ili univerzalnom definicijom je uzaludna."

Premda i Kulenović priznaje da "ne postoji jednoznačna definicija tog pojma", on ipak nameće preciznost tamo gdje ona ne postoji i kaže da, u vezi s primjenom, govor mržnje se razumije kao govor koji sankcionira ili osuđuje *država*. Očigledan problem s tako direktnim povezivanjem govora mržnje s intervencijom države je u tome što to ne vrijedi za SAD jer (kao što i sâm Kulenović navodi) zbog Prvog amandmana američkog Ustava većina onoga što se u toj zemlji podvodi pod govor mržnje ne može nikako biti sankcionirano od strane države. Naravno, SAD je samo jedna država, ali jamačno nema previše smisla ograničiti doseg govora mržnje tako da se isključi kulturno i politički najutjecajnija zemlja na svijetu koja upravo svojim raspravama o govoru mržnje ima razmjerno najveći globalni utjecaj na razumijevanje tog fenomena.

Prigovor 3: Demokracije, sudovi i sloboda izražavanja

U knjizi sam napisao da u zapadnim zemljama danas nije isključen ni sudski progon ako (a) u skladu sa svojom religijom javno kažete kako smatrate da je homoseksualnost grijeh, ili (b) ako iznesete argumente protiv politike masovnog useljavanja muslimana u Europu, ili (c) ako ustvrdite da postoji znatna razlika u prosječnoj inteligenciji između različitih rasa. Kulenovićev komentar: "Ovaj argument je potpuno neuvjerljiv, s obzirom na to da niti jedna demokratska država, uključujući Hrvatsku, ne bi prepoznala ove stavove kao govor mržnje i pravno sankcionirala osobe koje ih javno izgovore." (str. 3.)

Komentar na prigovor 3

Evo samo nekoliko protuprimjera.

U vezi s (a), podsjetimo na brojne novinske članke o vlasnicima slastičarni koji su u nekoliko navrata dospjeli na sud (a neki od njih i bili osuđeni) čak ne zato što su nešto rekli protiv homoseksualaca, nego samo zato što su iz religijskih razloga odbili napraviti tortu s porukom koja slavi homoseksualne brakove. Poznat je i slučaj zastupnice u finskom parlamentu, Päivi Räsänen, koja je izvedena na sud pod optužbom za govor mržnje, između ostalog, zato što je homoseksualnost nazvala "griehom". BBC je, izvještavajući o tom slučaju, konstatirao da sud treba odlučiti o tome "može li citiranje Biblije biti zločin u Finskoj". Prvostupanjski sud je ovog ljeta optuženicu oslobodio krivnje, ali u postupku je novi proces zbog žalbe tužitelja. Trogodišnja saga se nastavlja.

U vezi s (b), francuski je sud nekoliko puta osudio za govor mržnje Erica Zemmoura, nedavnog francuskog predsjedničkog kandidata, i to zbog njegovih tvrdnji o islamu i imigraciji. Također, Vrhovni sud Nizozemske je 2021. potvrdio prvo-

stupanjsku osudu političara Geerta Wildersa za govor mržnje jer je zastupao stav da treba smanjiti broj imigranata iz jedne afričke zemlje. Švicarski sud je 2002. izdao nalog za uhićenje Oriane Fallaci te je od talijanske vlade zatražio njezinu ekstradiciju kako bi joj se sudilo za govor mržnje zbog njezinih negativnih stavova o islamu i imigraciji. Italija je odbila taj zahtjev s obrazloženjem da istupi njihove novinarke potpadaju pod slobodu govora.

U vezi s (c), švedski je sud u studenom 2021. osudio na novčanu kaznu političara Bertila Malmberga zato što je iznio čisto empirijsku (plauzibilnu) tvrdnju da imigranti iz Sudana imaju vrlo niski IQ, dodajući da to otežava njihovo integriranje u švedsko društvo. Drugi je slučaj akademski vrlo uspješnog kanadskog sveučilišnog profesora J. Philippea Rushtona koji je 1989. održao predavanje u San Franciscu o rasnim razlikama u psihologiji. Tema je bila čisto empirijska, o trima ljudskim rasama (bijelcima, crncima i Azijatima) i njihovim statističkim karakteristikama (uključujući inteligenciju), ali bez iznošenja ikakvih političkih zaključaka ili vrijednosnih sudova. Svejedno, najprije se javio ogorčeni premijer kanadske provincije Ontario koji je profesorov istup nazvao "vrlo upitnim, destruktivnim, i uvredljivim za način kako Ontario misli [!]" i urgirao je da Rushton treba dobiti otkaz na sveučilištu Western Ontario. Uskoro je provincijski javni tužitelj promptno naredio policiji da poduzme istragu o tome je li Rushton prekršio članak federalnog kaznenog zakona prema kojem svatko tko namjerno potiče mržnju prema nekoj grupi može biti kažnjen zatvorom od dvije godine (Gross, 1990). Tek nakon šest mjeseci istrage, policijskog ispitivanja samog Rushtona i pregledavanja snimki njegovih javnih nastupa, postupak protiv njega bio je obustavljen.

Općenito govoreći, sasvim malo treba da danas čovjek dospije na optuženičku klupu za izgovorene nepoćudne riječi koje će olako biti kvalificirane kao "govor mržnje" ili "zločin iz mržnje". To se događa čak i u Velikoj Britaniji, kolijevci liberalizma i slobode izražavanja, kao što svjedoči način kako javno tužiteljstvo Engleske i Walesa definira zločin iz mržnje. To je "bilo koji kazneni prijestup za koji *žrtva ili bilo koja druga osoba* [kurziv: N. S.] smatra da je motiviran neprijateljstvom ili predrasudama, na temelju invaliditeta, rase, religije, spolne orijentacije ili transrodnog identiteta" (Crown Prosecution Service, 2022). Dakle, ako bilo tko smatra da vaš postupak proizlazi iz tih "loših" motiva, time je automatski ispunjen jedan od ključnih uvjeta da tužitelj vaš istup tretira kao zločin iz mržnje (što donosi težu kaznu nego ako tog elementa nema). U samoj definiciji nema mjesta da bi ikakvu ulogu igrao vaš eventualni prosvjed da niste imali tu motivaciju.

Zanimljivo je i kako britansko tužiteljstvo u istom dokumentu objašnjava značenje riječi "neprijateljstvo" (*hostility*), ključnog pojma u njihovoj definiciji zločina iz mržnje: "Ne postoji zakonska definicija "neprijateljstva" [!] pa koristimo svakodnevno razumijevanje riječi koje uključuje zlovolju, zlobu, prijezir, predrasudu, neljubaznost [*unfriendliness*], antagonizam, ogorčenost i antipatiju." Dakle, došlo se dotle da u cilju zaštite "ugroženih" skupina tužitelji čak i neljubaznost uzimaju kao inkriminirajući faktor.

Prigovor 4: "Dobre" strane komunizma

Kulenović smatra da nisam posvetio nikakvu pažnju argumentu da isticanje komunističkih simbola može biti dopušteno kao podrška određenim političkim vrijednostima i idealima "poput socijalne jednakosti, univerzalnog dostojanstva svih ljudskih bića ili dokidanja ekonomske eksploatacije" (str. 4.). Pritom dodaje da su te temeljne vrijednosti zajedničke demokratskim društvima i komunizmu.

Komentar na prigovor 4

Premda sam o tim navodno dobrim stranama komunizma pisao u ranijim tekstovima, Kulenovićev prigovor zaslužuje dodatnu pozornost i podulji komentar jer je riječ o jednoj od najvećih i najčešćih zabluda u raspravama o komunizmu.

Premda mnogi pokušavaju pokazati da je komunizam imao i vrijednosti koje zaslužuju pohvalu, taj argument ima jednu fatalnu slabost. Naime, da bi nekom političkom režimu bili upisani u pozitivni saldo njegovi lijepi i krasni ideali, nije nikako dovoljno samo to da su ti ciljevi bili glasno i često proklamirani. Potrebno je pokazati na koji je način, bar u nekim crtama, bilo zamišljeno da će politika koju je taj režim godinama provodio i dovesti do ostvarenja tih ideala. Ali, naravno, s hvaljenim komunističkim idealima nije se nikada dospjelo dalje od nošenja tih izlizanih parola na transparentima i njihovog isticanja u novinskim naslovima strogo kontroliranog tiska. Ustvari, komunističke bajke o svijetloj budućnosti obično su bile više upotrebljavane za regrutiranje novih članova partije prije preuzimanja vlasti, a nakon revolucije ta je propaganda postala patetični pokušaj kakve-takve legitimacije ogoljeno nedemokratskog poretka koji je bio održavan nasiljem i u čije su floskule u tim zemljama iskreno vjerovali uglavnom oni najnaivniji.

Ono što je bilo najavljivano — a i doista dosljedno realizirano — bio je krvavi revolucionarni teror, nemilosrdni obračun sa svim neprijateljima revolucije, istrebljivanje kulaka i ostale "gamadi". Nikada, međutim, nije bilo ponuđeno ikakvo objašnjenje zašto bi trebalo očekivati da će taj monstruozi "prijelazni" period neodređenog trajanja nekako dovesti do obećanog raja na zemlji. Taj totalni diskontinuitet između "lijepog" cilja i neljudske prakse čini komunizam jednom od najvećih političkih perverzija u povijesti.

Da su komunistički vođe doista bili inspirirani plemenitom željom da uspostave socijalnu pravdu i omoguće ljudima uvjete za sretniji život, teško da bi bili u stanju ostaviti iza sebe desetke milijuna leševa. Jesu li oni možda davali naredjenja za masovne egzekucije, mučenja i deportiranja u Gulag nevoljko i s velikom tugom u srcu, ali s uvjerenjem da su, kad se sve zbroji, takve odluke, avaj, ipak najbolje rješenje za budućnost čovječanstva? Naravno da ne. Sve što znamo o njima govori da su bili lišeni svakog osjećaja i empatije za svoje žrtve — konkretne, žive ljude od krvi i mesa.

Jedan primjer (od mnogih) je Lenjin, za kojeg je Maksim Gorki (koji ga je dobro poznavao) jednom rekao da za njega individualna ljudska bića nisu bila "gotovo ni od kakvog interesa te da je mislio jedino o partijama, masama, državama..." i da je za njega radnička klasa bila "ono što je ruda za metalskog radnika, drugim riječima, sirovina za socijalno eksperimentiranje" (Pipes, 1991: 350). Kad već govorimo o Lenjinu, njegova je okrutnost bila rezultat njegovog političkog fanatizma i imala je doktrinarni izvor. Kao što je i sâm rekao godinu dana nakon Oktobarske revolucije: "Kada nam se prigovara zbog okrutnosti, mi se čudimo kako ljudi mogu zaboraviti najelementarniji marksizam" (Conquest, 1970: 10).

I sada nam, nakon svega, sugeriraju da upravo toj ideologiji — koja je u *svakoj* zemlji u kojoj je došla na vlast dovela do masovnog pomahnitalog nasilja države nad vlastitim nevinim građanima — dajemo moralni "popust". A zašto? Samo zbog onih praznih fraza kojima su ti režimi neuspješno pokušavali zamaskirati svoje užase. Posebice je pak groteskno kad Kulenović tvrdi da među temeljne vrijednosti komunizma spada i "univerzalno dostojanstvo svih ljudskih bića". Ali tko je od glavnih komunističkih vođa poput Lenjina, Staljina, Mao Zedonga, Pola Pota, Josipa Broza, Ceaușescua, Honeckera, Envera Hoxhe, Castra ili Kim-il Sunga pokazao da mu je bilo stalo do očuvanja "dostojanstva svih ljudskih bića"? I samo postavljanje tog pita-

nja uvreda je sjećanju na stotine milijuna ponižavanih, zlostavljanih, izgladnjivanih, interniranih i ubijanih u svim tim režimima.

Još prije 35 godina sam u prvoj svojoj kritici praksisovske filozofije upozoravao na lakoću s kojom je ideja komunizma često bila gotovo hermetički odvajana od svoje stravične povijesne prakse te na taj način bila predstavljena kao još uvijek svjetli i poželjni ideal. Ali čak i kad pogledamo, čisto teorijski, onu političku filozofiju koja je svugdje inspirirala komunistički pokret, nije li ona — i prije 1917.! — imala već u sebi ugrađene tri glavne komponente kasnijih totalitarizama instaliranih u njezino ime? Riječ je o pozivu na nasilje, nezainteresiranosti za demokratsku legitimaciju nove vlasti i nedostatku ikakvih iole jasnijih putokaza kako će se doći do obećanog cilja — "razotuđenja" i "besklasnog društva". Nije li to bio dovoljan razlog za veliku skepsu u vezi s tim političkim pokretom vrlo rano, a da ne govorimo o tome koliko je bilo više opravdanja za oprez nakon što je praksa, od jedne države za drugom, počela nepogrešivo ostavljati krvave tragove?

Citirao sam tada i Kundera koji je 1980. na svoj neponovljivi način dobro opisao upravo taj problem: "Ljudi vole reći: revolucija je divna, jedino teror koji iz nje potječe jest zlo. Ali to nije istina. Zlo je već prisutno u onom divnom, pakao je već sadržan u snivanju o raju i ukoliko želimo shvatiti bit pakla, moramo ispitati bit raja iz kojeg je on proizišao. Krajnje je lako osuditi gulag, ali vrlo je teško odbaciti totalitarnu poeziju koja preko raja vodi u gulag" (Kundera, 1980).

Kad govorimo o pokušajima (barem parcijalne) rehabilitacije komunizma, možda jedna analogija može poslužiti kao *reductio ad absurdum* tog pristupa. Zamislimo da u nekoj zemlji pučem dođe na vlast revolucionarna partija s programom koji naziva "znanstvenim vivisekcionizmom". Njezin proklamirani cilj je obavljati kirurške eksperimente na živim ljudima (ne nužno na dobrovoljnoj osnovi), a nova vlast uvjerava građane (bez navođenja ikakve smislenije potkrepe) da će se time doći do novih vrijednih spoznaja o ljudskom tijelu, što će sve dovesti do spektakularnog poboljšanja zdravlja budućih generacija. Konačni je rezultat da tisuće ljudi ostaje unakaženo ili usmrćeno u tim pokusima, dok deseci tisuća stanovnika bivaju pogubljeni ili otpremljeni u zatvore i koncentracijske logore zbog "kontrarevolucionarnog djelovanja".

Cijela ova priča o vivisekciji namjerno je konstruirana tako da opisani totalitarni režim karakteriziraju dvije velike sličnosti s prošlim komunističkim inkarnacijama: (1) daleki magloviti ideal bez ikakvih jasnijih naznaka kako bi on uopće mogao biti ostvaren, i (2) dugotrajna i teška politička opresija popraćena masovnim zločinima. S obzirom na te duboke sličnosti, izgleda da bi po Kulenovićevoj logici imalo smisla i ovdje reći da je politika "znanstvenog vivisekcionizma" dijelila neke temeljne vrijednosti sa suvremenom medicinom, a onda bi imalo smisla i isticanje simbola tog vivisekcionističkog pokreta razumjeti kao "podršku tim zajedničkim idealima". Jer nisu li i medicina i vivisekcionizam proklamirali isti (plemeniti) cilj — poboljšanje ljudskog zdravlja i kvalitete života?

Prigovor 5: Camus protiv smrtne kazne

Braneci Alberta Camusa od moje kritike da on ne nudi imalo uvjerljive empirijske argumente za svoju tvrdnju da smrtna kazna ne zastrašuje potencijalne zločince, Kulenović navodi (str. 5.) da Camus citira izvještaj neke "Engleske kraljevske komisije iz 1930." u kojem stoji: "Sve statistike koje smo uzeli u obzir potvrđuju činjenicu da ukidanje smrtne kazne ne dovodi do povećanja broja zločina." Pritom se Kule-

nović čudi zašto ja ne spominjem to Camusovo pozivanje na "empirijski dokaz o neučinkovitosti smrtne kazne".

Komentar na prigovor 5

Najprije trebamo raščistiti dvije stvari. Prvo, ne postoji nikakav izvještaj "Engleske kraljevske komisije iz 1930.". U odlomku koji Kulenović citira, Camus *ne govori o jednom izvještaju*, nego se poziva na *dva potpuno odvojena izvještaja* o smrtnoj kazni: (a) izvještaj britanskog parlamentarnog povjerenstva iz 1930. i (b) izvještaj Engleske kraljevske komisije iz 1953. Kulenović je nekako stopio ta dva izvještaja u jedan i pretvorio ih u fantomski (nepostojeći) izvještaj Engleske kraljevske komisije iz 1930.

I drugo, nema nikakvog "empirijskog dokaza o neučinkovitosti smrtne kazne" u izvještaju Engleske kraljevske komisije iz 1953.¹ Doduše, nepažljivi čitatelj mogao bi pomisliti da sljedeća rečenica iz spomenutog izvještaja ima upravo taj smisao: "Opći zaključak do kojeg smo došli jest da u podacima koje smo ispitali nema jasnog svjedočanstva da je ukidanje smrtne kazne dovodilo do povećanja stope ubojstava..." (Royal Commission on Capital Punishment, 1953: 23). Ali to, naravno, ne bi bilo točno, jer ono što citirana rečenica kaže jest (a) da nema dokaza da smrtna kazna smanjuje broj ubojstava, a ne (b) da ima dokaza da smrtna kazna ne smanjuje broj ubojstava. (Konfuzija koju ovdje vidimo je isto kao kad bi netko nepostojanje dokaza da je A ubio B-a protumačio kao dokaz da A nije ubio B-a. Interesantno je da Kulenović čini upravo tu pogrešku i u drugom kontekstu. Vidi ovdje njegov prigovor 12 i moj komentar.)

U svojoj knjizi o smrtnoj kazni (Koestler, 1956) na koju se i Camus u svom eseju oslanja, Arthur Koestler posve korektno prenosi gore navedeni citat iz izvještaja Engleske kraljevske komisije iz 1953., ali Camus taj citat, najvjerojatnije iz nepažnje, iskrivljava tako da mu potpuno mijenja značenje, iz točnog (a) u sasvim pogrešno (b). Ironično je da ono čime je Kulenović mahao kao "empirijskim dokazom o neučinkovitosti smrtne kazne" nije ništa drugo nego lažni citat koji je nastao Camusovom šlampavošću.

Suzdržanost Engleske kraljevske komisije vidljiva je i iz sljedećeg odlomka iz njezinog izvještaja (str. 24.): "Negativan zaključak koji izvlačimo iz ovih brojki naravno ne implicira da učinak odvratanja smrtne kazne ne može biti veći od učinka bilo koje druge kazne. *To samo znači da te brojke ne pružaju pouzdano svjedočanstvo ni u jednom ni u drugom smjeru* [kurziv: N. S]." Također, u dodatku 6. (od preko 50 stranica) pod naslovom "O vrijednosti smrtne kazne kao sredstvu odvratanja", Komisija upozorava da je iz relevantnih statističkih podataka iz raznih zemalja teško izvući čvrste zaključke o tome koliko je ta kazna djelotvorna (str. 328.).

Dakle, zaključak Engleske kraljevske komisije iz 1953. potpuno je na liniji koju je 2012. zastupao američki National Research Council, za čiji sam (također agnostički) stav o smrtnoj kazni u svojoj knjizi tvrdio da je najmjerodavnije mišljenje o stanju suvremene diskusije o opravdanosti smrtne kazne. I Kulenović bi se možda s time složio, da je samo prelistao izvorni dokument Engleske kraljevske komisije, umjesto što se, iz nepoznatog razloga, isključivo oslanjao na jednu rečenicu koju je Camus pogrešno citirao.

Postoje jake indicije (u koje ovdje ne mogu ulaziti) da Camus nije dobio informacije o izvještaju Engleske kraljevske komisije izravno, nego tek iz druge ruke, tj.

¹ Postoji i znatno raniji izvještaj Engleske kraljevske komisije o smrtnoj kazni iz 1866., ali Camus očigledno ne misli na taj dokument jer govori o *nedavnom* razmatranju smrtne kazne.

iz Koestlerove rasprave (1956). Ako je to točno, onda je Kulenovićev izvor (Camus) bio izvor čak iz treće ruke (Kraljevska komisija → Koestler → Camus → Kulenović) pa ne treba previše čuditi da je u toj igri pokvarenog telefona u jednom trenutku došlo do povećeg šuma u kanalu.

Prigovor 6: Teškoće s Elsterom

U vezi s raspravom o opravdanosti smrtne kazne, Kulenović osporava moju kritiku Jona Elstera koji je rezolutno odbacio određene statističke argumente u prilog smrtnoj kazni. Kulenović u obranu Elstera navodi da se i američki National Research Council složio s Elsterom da je argument u prilog smrtnoj kazni iz poznatog članka ekonomista Isaaca Ehrlicha (Ehrlich, 1975) neodrživ. (Spomenimo da ni Elster ni Kulenović ne daju osnovne podatke o Ehrlichovom članku u referencama, premda se to smatra dobrim akademskim običajem, posebice za radove koje se tako oštro kritizira.)

Komentar na prigovor 6

Ovaj Kulenovićev način osporavanja uopće ne dotiče moj argument iz knjige jer nisam niti branio Ehrlichovo stajalište niti sam kritizirao Elstera samo zato što je odbacio Ehrlichove zaključke. Prigovorio sam Elsteru zbog toga što je "statističke argumente u prilog smrtnoj kazni" paušalno proglasio ne samo opskurantizmom nego i kenjažom (*bullshit*).

Dva su tu problema. Prvo, Elster nije ponudio ni približno adekvatnu potkrepu za tako žestoku i iznimno neodmjerenu diskvalifikaciju Ehrlichova članka, a kamoli za šire diskreditiranje svih onih akademskih publikacija koje su, služeći se sličnom statističkom metodologijom, također došle do zaključka da je smrtna kazna opravdana.

I drugo, puno važnije, nema nikakvog smisla odbaciti kao opskurantističke *samo one argumente koji dolaze do određenog zaključka*, tj. da je smrtna kazna opravdana. Što ako netko, koristeći tu istu metodu na drugom empirijskom materijalu, zaključi suprotno, tj. da smrtna kazna *nema* željeni učinak? Nije jasno zašto to onda, po Elsteru, također ne bi bio opskurantizam i "kenjaža". Jednom riječju, Elsterova se tendencioznost očituje u tome što je nazvao opskurantističkima stajališta prema njihovoj glavnoj tezi (tj. da donose argumente u prilog smrtnoj kazni), a ne isključivo prema metodi koja je bila korištena, što bi jedino bilo logično.

Ohrabren, čini se, Elsterovim agresivnim tonom, i Kulenović je zaoštrio diskurs te tvrdi kako je Ehrlich prekršio metodološko načelo koje je "opće mjesto u društvenim znanostima", naime, "da su studije s tri ili više objašnjavajućih varijabli "besmislene". Riječ je o pravilu koje je Kulenović netočno formulirao, tako da ispada da je svako objašnjenje koje se poziva na tri ili više varijable "besmisleno", što je očigledno pogrešno. To načelo, koje (u puno smislenijoj, originalnoj verziji) potječe od statističara Christophera Achena, ne samo da nije opće mjesto u društvenim znanostima nego je predmet žive rasprave, a i kritike mnogih eksperata. Recimo, jedan harvardski stručnjak za metodologiju i uzročno zaključivanje konstatirao je da to načelo "suludo dovodi u zabludu".

Kulenovićeve pak tvrdnja da centralna teza Ehrlichova članka počiva na tako elementarnoj pogrešci da krši neko općeprihvaćeno načelo u društvenoj znanosti bila je već i *a priori* malo vjerojatna iz sljedećih razloga (kumulativno): (a) Ehrlich je bio profesor ekonomije na Sveučilištu Chicago; (b) njegov članak je bio objavljen u jednom od vodećih ekonomskih časopisa u svijetu; (c) članak su prije objavljivanja, između ostalih, pročitala i komentirala dvojica nobelovaca iz ekonomije, i (d) taj članak ima više od 400 citata u časopisima registriranim u selektivnoj bazi *Web of Science*.

Prigovor 7: Kriminolozi o smrtnoj kazni

Moje rezerve u vezi s manifestiranom ideološkom pristranošću jedne kriminološke studije (na koju se poziva Amnesty International u svojem protivljenju smrtnoj kazni), a i u vezi s ljevičarskim političkim aktivizmom koji često karakterizira kriminologiju kao struku, Kulenović komentira ovako (str. 6., moj kurziv): "Sesardić smatra opravdanim *u potpunosti ignorirati* mišljenje znanstvenih eksperata jer su vjerojatno većina njih ljevičari... Čitatelj iz ovog može zaključiti da su znanstveni sudovi valjani samo ako su u skladu s autorovim ideološkim svjetonazorom."

Komentar na prigovor 7

Pogledajmo sada što o tome stvarno pišem u *Konsenzusu bez pokrića* (str. 303.): "Postoji jako svjedočanstvo da kriminologija kao disciplina ima vrlo jasan ideološki otklon ulijevo (vidi npr. Wright i DeLisi, 2017) pa se stoga konsenzus u tom području ne može automatski interpretirati kao konsenzus nepristranih stručnjaka kojima je glavni cilj spoznaja istine."

Dakle, moj savjet nije bio (naravno!) da mišljenje kriminologa treba "u potpunosti ignorirati", nego da zbog njihovog jakog ideološkog *biasa* treba ozbiljno uzeti u obzir mogućnost da konsenzus u toj disciplini o politički kontroverznom pitanju nije dio nekog šireg znanstvenog konsenzusa. Članak dvojice uglednih kriminologa koji sam citirao navodi brojne podatke o politiziranosti te discipline, a postoje i mnogi drugi izvori koji to dokumentiraju. Sve u svemu, oni znanstvenici čije je područje kompromitirano masovnom uronjenošću u dnevnu politiku, i to redovito na jednoj strani, moraju računati s time da će razuman čovjek prilaziti njihovom stručnom outputu s povećanim oprezom.

Kulenović pokušava pokazati da je konsenzus o tome da smrtna kazna nema učinak odvratanja opravdan tako što citira 3 (tri) istraživanja koja negiraju da taj učinak postoji. Očigledno je, međutim, da njegova vrlo jaka konkluzija (o stanju sveukupne diskusije o smrtnoj kazni koja uključuje stotine istraživanja) ne može biti dokazana pozivanjem na samo tri slučaja.

Još gore, čak su i ti pojedinačni slučajevi problematični. Na primjer, on kao svjedočanstvo da je smrtna kazna nedjelotvorna navodi to "da su stope ubojstva u SAD-u ... još uvijek četiri puta veće nego u drugim zapadnim demokracijama koje nemaju smrtnu kaznu" (str. 7.). Ali ta činjenica, sama po sebi, ništa ne dokazuje. Da, *moгуće* objašnjenje te činjenice jest to da smrtna kazna ne zastrašuje potencijalne zločince. Ali jedno od alternativnih mogućih objašnjenja bilo bi to da u SAD-u (iz nekih razloga) ima više teških zločina nego u drugim zapadnim demokracijama *pa je upravo zbog toga bila uvedena smrtna kazna*. Dakle, ideja bi tu bila da je povećana stopa teških zločina u Americi uzrok postojanja smrtno kazne i *da bi bez nje stopa zločina bila još viša nego što jest*. Ne želim sugerirati da je ovo drugo objašnjenje nužno točno. Želim samo upozoriti na to koliko je dug i mukotrpan put od statističkih podataka do čvrstih uzročnih zaključaka. Upravo zbog toga, barem u sadašnjem stadiju rasprave, konsenzus o smrtnoj kazni nema pokriće.

Prigovor 8: Diskriminacija na osnovi pripadništva grupi

"Koja je onda poanta Sesardićevog koncepta racionalne diskriminacije? Ono što je relevantno ... nije to je li netko po vjeroispovijesti musliman, već je li ta konkretna osoba terorist, zlostavljač žena ili kriminalac. Zabraniti nekome ulazak u zemlju isključivo na temelju njegove vjere ... nije racionalna i moralno opravdana, već izravna diskriminacija." (str. 7-8.)

Komentar na prigovor 8

U ovom je odlomku vidljiva logička konfuzija jer Kulenović ne uzima u obzir važnu i dobro poznatu distinkciju između dviju vrsta diskriminacije. On kao razlog zašto je grupna pripadnost (muslimanska vjera) irelevantna navodi to da je iracionalno i moralno neopravdano zabraniti nekome ulazak u zemlju *isključivo* na temelju njegove vjere. Da, zabrana ulaska u zemlju *isključivo* na osnovi nečije vjere bila bi neopravdana, ali teško da ima ozbiljnih ljudi koji bi načelno zagovarali takvu imigracijsku politiku. No, vjera *može* biti relevantna na suptilniji način od Kulenovićevog najsirovijeg i najlakše opovrgljivog oblika diskriminacije. Naime, vjera *može* biti jedan od *statističkih* indikatora povećane vjerojatnosti nekog nepoželjnog svojstva. Na primjer, nije li vjerojatnije da je X terorist ili zlostavljač žena ako je musliman nego ako je, recimo, kveker ili budist? U tom smislu ne izgleda *a priori* neopravdano u određenim situacijama uzeti vjeru kao *jedan* od faktora u odlučivanju o potencijalnim useljenicima.

Prigovor 9: Od rase do genetskog kognitivnog potencijala?

"... skoro svi autori na koje se Sesardić poziva u obrani teze da genetika igra ključnu ulogu u određivanju koeficijenta inteligencije (v. str. 211) smatraju kako ne postoje valjani znanstveni dokazi da se genetski kognitivni potencijal može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi." (str. 8-9.)

Komentar na prigovor 9

Ova Kulenovićeva rečenica ima dvije pogreške. Prvo, na mjestu koje on citira iz moje knjige ja se na spomenute autore *ne* pozivam "u obranu teze da genetika igra ključnu ulogu u određivanju koeficijenta inteligencije", nego (kao što tamo vrlo jasno piše) da bih uputio čitatelje na "neutemeljenost površnih kritika proučavanja i testiranja inteligencije". Tu uopće nema riječi o genetici.

I drugo, ta rečenica sugerira da, za razliku od citiranih autora, ima ljudi (među koje je možda svrstan i autor recenzirane knjige) koji vjeruju "da se genetski kognitivni potencijal može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi". Ali ustvari nitko s minimalnom kompetencijom u ovom području ne zastupa to mišljenje. Ovo imputiranje je čisti *red herring*. Kulenović ovdje (kao i drugdje, kao što smo vidjeli) pokazuje da ima problema s razlikovanjem tvrdnje (a) da nečija grupna pripadnost može u stanovitoj mjeri utjecati na *vjerojatnost* njegovog posjedovanja određenog svojstva, i tvrdnje (b) da se iz nečije grupne pripadnosti može *iščitati* njegovo posjedovanje tog svojstva. Naravno, ako netko zastupa (a), puno ga je lakše pobiti tako da mu se najprije, potpuno proizvoljno, imputira evidentno neodrživa tvrdnja (b).

Prigovor 10: Grupne psihološke razlike i genetika

Premda u mojoj knjizi nema sustavnije rasprave o udjelu genetike u objašnjenju grupnih psiholoških razlika (jer sam o tome iscrpnije pisao u ranijim publikacijama), Kulenović iz nekog razloga u svojoj recenziji *Konsenzusa* posvećuje toj temi 2-3 stranice. Glavne su njegove teze (str. 8.-9.) da (1) moje stajalište o rasi i genetici "prihvaća mali broj genetičara i filozofa koji se bave ovom temom", i (2) da "zagovornici genetskog objašnjenja slabijih rezultata Afroamerikanaca na testovima inteligencije, poput Charlesa Murraya u SAD-u ili Sesardića u Hrvatskoj, imaju uspješne akademske karijere i objavljuju svoje knjige kod uglednih izdavača".

Komentar na prigovor 10

Tvrđnja (1) je točna, ali samo ako govorimo o *javno* izrečenim stavovima. U knjizi spominjem dva istraživanja u kojima su stručnjaci za dotičnu temu *anonimno* odgovarali na razna pitanja, uključujući i pitanje o genetskom utjecaju na rasne razlike u inteligenciji. *Većina* njih je i u jednom i u drugom istraživanju rekla da, po njihovom mišljenju, genetika ima znatan utjecaj. Odakle ta razlika između onog što se kaže javno i privatno? Jedno objašnjenje (vrlo plauzibilno, po mojem mišljenju) jest da su ljudi svjesni žestokih napada kojima će vrlo vjerojatno biti izloženi ako se javno opredijele za "rasističko" stajalište, pa radije šute (ili lažu) jer nisu skloni dopustiti da ih mediji vuku kroz blato denuncijacija i osobnih uvreda. Ja sam u nekoliko prilika doživio da mi je nakon mog izlaganja prišao neki kolega i tihim glasom rekao: "Ma ja i mnogi drugi se, naravno, slažemo s tobom da je rasna razlika u inteligenciji dijelom genetski uzrokovana, ali ne vidim kakve koristi može biti od toga da se ta nesretna istina publicira i širi." (Zapravo, postoje odlični razlozi zašto istinu i o ovome treba širiti, ali to je druga priča.)

U vezi s tvrdnjom (2), doista ima ljudi koji nisu imali većih problema unatoč tome što su zastupali hereditarijanizam u pogledu rasnih psiholoških razlika. Charles Murray, međutim, nije dobar primjer za to. Prvo, Kulenović griješi kad kaže da je Murray imao uspješnu akademsku karijeru. On nikada nije imao stalan posao na sveučilištu. I drugo, od brojnih napada i demoniziranja kojima je godinama bio izložen, najpoznatiji je incident iz 2017. na Middlebury Collegeu kad su mu studenti onemogućili da održi zakazano predavanje, cijelo vrijeme glasno uzvikujući: "Charles Murray go away, racist sexist anti-gay!"² Prilikom kasnijeg naguravanja agresivnih studenata, profesorica koja je organizirala Murrayevo gostovanje bila je povrijeđena i završila je u bolnici.

I još nešto: da bi se obeshrabila podrška hereditarijanizmu u vezi s rasom nije, naravno, potrebno dati otkaz ili zagorčati život *svima* koji brane to stajalište. Sasvim je dovoljno to napraviti u određenom broju slučajeva da bi se time odvratilo mnoge druge znanstvenike od identificiranja s tim *crimethinkom*. Ljudi brzo shvaćaju poruke te vrste. Brojni su slučajevi onih koji su zbog izražavanja nepočudnog mišljenja o empirijskim pitanjima bili žestoko napadani, a ponekad čak i izgubili posao. Svaki onaj tko se želi informirati lako će pronaći takve primjere.

Kulenovićevo naivno vjerovanje da, u ovoj atmosferi pritiska, javno očitovanje znanstvenika o tako eksplozivnoj temi kao što je rasa uglavnom odražava njihovo stvarno mišljenje najbolje je komentirati riječima antropologa Henryja Harpendinga: "Anketa o pogledima na rasu danas bi bila poput ankete o marksizmu u Istočnoj Njemačkoj 1980. godine. Svi bi lagali" (Harpending, 2000: 85).

Prigovor 11: Ustavni sud i ZDS

Moju kritiku stava Ustavnog suda Republike Hrvatske da je korištenje pokliča "Za dom spremni" protuustavno, Kulenović osporava samo jednom rečenicom (str. 10.): "Ustavni pravnici bi se vjerojatno samo nasmiјjali na ovakvo elementarno nerazumijevanje logike prava ili uloge ustavnih sudova u tumačenju članaka ustava."

Komentar na prigovor 11

Kulenović uopće ne objašnjava u čemu se sastoji to moje "elementarno nerazumijevanje logike prava". Dovoljno mu je to što on "zna" da bi se ustavni pravnici nasmiјjali. Moram priznati da je i mene nasmiјjao taj njegov "argument iz smijeha".

² Vrijedi pogledati ovaj video: www.youtube.com/watch?v=utwrCc5cSRY

Prigovor 12: Teroristi i njihova prava

Kritizirajući moje stavove o američkom ratu protiv terorizma, Kulenović u povišenom moralističkom tonu pita (str. 10.): "Zar ne bi humanistički orijentirani filozof i zagovornik ljudskih prava trebao biti užasnut time da je 527 nevinih osoba bilo zatvoreno [u Guantanamu] bez ikakvog sudskoga procesa te da je dio njih bio izložen mučenju?"

Komentar na prigovor 12

Kako je Kulenović došao do brojke od 527 nevinih osoba u Guantanamu? Jednostavno. Uzeo je podatak iz moje knjige o 732 zatvorenika koji su do određenog trenutka bili pušteni na slobodu, a onda je oduzeo 28% od tog broja zato što sam ja naveo informaciju da je za toliko otpuštenih zatvorenika ili dokazano, ili je postojala sumnja, da su se nakon puštanja na slobodu uključili u terorističku aktivnost. Dakle, $732 - 0,28 * 732 = 527$.

Veliki problem s ovim Kulenovićevim rezoniranjem je to što on automatski proglašava *nevinima* sve one zatvorenike za koje u jednom trenutku nakon njihovog otpuštanja nije bilo dokaza ili indicija da su se vratili terorizmu. On ne uzima u obzir očigledne alternative hipotezi o njihovoj nevinosti: (a) možda su se neki od njih ponovno okrenuli terorizmu, ali američka vlada nije o tome imala informacije; (b) možda su iz opreza htjeli neko vrijeme pričekati prije nego što se ponovno aktiviraju; (c) možda su nakon oslobađanja doista odlučili nemati više ništa s terorizmom, ali to, samo po sebi, nije dokaz da ranije nisu bili teroristi. Sažeto rečeno, tvrditi da to što je netko pušten iz Guantanamo i nije naknadno bio osumnjičen za terorizam logički povlači da je taj čovjek nevin, znak je zakazivanja osnovnih kritičkih sposobnosti. Sve u svemu, slažem se s komentatorom uglednog Instituta Brookings: "Postoji element romantičnog fantaziranja u vjerovanju da je ogroman broj zatvorenika iz Guantanamo dospio tamo greškom" (Wittes, 2007).

Prigovor 13: Waterboarding

Prvo, Kulenović nije zadovoljan mojim agnostičkim stavom da je, s obzirom na nejasnoće u definiranju pojma "mučenja", teško odlučiti je li *waterboarding* mučenje ili ne. On sugerira da mi možda može pomoći posebni izvjestitelj UN-a o mučenju Nils Melzer koji je ustvrdio da "bez ikakve sumnje, *waterboarding* predstavlja mučenje". I drugo, na moje pozivanje na ankete koje su pokazale da oko jedne četvrtine ispitanika ne smatra *waterboarding* mučenjem, Kulenović uzvraća da je taj pristup jednako valjan kao kad bi se o postojanju duhova odlučivalo na osnovi toga što četvrtina Amerikanaca vjeruje u duhove.

Komentar na prigovor 13

U vezi s prvim prigovorom, zašto bi za mene (ili ikoga drugoga) trebala biti relevantna puka tvrdnja nekog birokrata UN-a koja je izrečena vrlo kategorički, ali koja (provjerio sam) nije bila popraćena ikakvim pokušajem opravdanja te tvrdnje? Na žalost, došli smo dotle da se čak i takve potpuno prazne proklamacije koriste kao argument u akademskim diskusijama.

U vezi s drugim prigovorom, postoji ogromna razlika između dviju situacija koje Kulenović vidi kao analogne. Pitati ljude u anketama o tome smatraju li *waterboarding* mučenjem ima smisla jer je to pitanje *jezika*. Ideja je da će ispitanici, velikim dijelom na osnovi svog jezičnog osjećaja o značenju riječi "mučenje", ocijeniti potpada li i *waterboarding* pod taj pojam. Anketa daje stanovitu informaciju o svakidašnjem značenju te riječi. Pitanje o postojanju duhova pak *nije jezično pitanje*, nego

pitanje o svijetu pa tu anketa evidentno neće moći išta doprinijeti pokušajima da se dođe do odgovora. Prema tome, lažna analogija.

Prigovor 14: Gajo Petrović i Praxis

Jesu li Gajo Petrović i neki drugi zagrebački praksisovci podržavali srpski nacionalizam? Kulenović osporava moj potvrdni odgovor na to pitanje smatrajući da on počiva na nekoliko mojih tvrdnji tipa "Moguće je ovo, ili moguće je ono" koje su bez veće dokazne snage i svode se na puke spekulacije (str. 12.). On kaže i da je moj argument protiv Petrovića *ad hominem*.

Komentar na prigovor 14

Tri su problema ovdje. Prvo, argument *ad hominem* je logička pogreška irelevantnosti kad *skrećete* diskusiju s predmeta rasprave na osobne karakteristike vašeg oponenta. Ali čekajte, u ovom slučaju predmet rasprave i jest osoba! Stoga tu očigledno ne može biti riječi o pogrešci *ad hominem*. Jer u čemu bi se uopće ovdje sastojala pogreška? Ja raspravljam o tome je li Petrović bio srpski nacionalist pa pritom "skrećem" diskusiju s Petrovića — na što točno? — pa na Petrovića. Nema nikakvog skretanja na drugu temu. Nema *ad hominem*.

Drugo, iz Kulenovićeve kritike čitatelji ne mogu doznati da je moj stav o srpskom nacionalizmu praksisovaca zapravo utemeljen na pet različitih linija argumentacije koje detaljno razvijam i obrazlažem na 27 stranica u knjizi (što je oko 30% vrlo opsežnog poglavlja o Praxisu). Jedna od tih linija argumentacije tiče se činjenice da je Petrović postao član Srpske akademije nauka i umetnosti, i to 1988., samo dvije godine nakon što je objavljen Memorandum SANU, glavni pokretač agresivnog srpskog nacionalizma. Nema li ta činjenica bar neku snagu kao svjedočanstvo da je Petrović imao simpatije prema velikosrpskom nacionalizmu?³ Kulenović to negira i kaže da bi svaki ozbiljniji povjesničar takav dokaz nazvao spekulacijom. Ja ipak imam bolje mišljenje o ozbiljnijim povjesničarima. A kada se još doda i Petrovićeva izjava iz 1990. (koju također citiram u knjizi) da je Broz "najviše štete nanio Srbiji i Srbima" jer je u Jugoslaviji stvorio sustav koji je osigurao "posve podređeni i ponižavajući položaj... srpskog naroda", teško je objasniti kako neki razuman čovjek u tim riječima nije u stanju prepoznati srpski nacionalizam.

I treće, Kulenović je, izgleda, propustio uočiti moje upozorenje na str. 393. da dokazna snaga mojih pet različitih (i međusobno neovisnih) linija argumentacije znatno raste, *kada se sve one skupe zajedno*. Riječ je o tome da čak i skup od samo nekoliko odvojenih činjenica, od kojih nijedna pojedinačno ne može ni izbliza dokazati neku hipotezu H, može (upravo zbog međusobne neovisnosti tih činjenica) *kumulativno* imati tako snažan evidencijski utjecaj da će učiniti hipotezu H vrlo vjerojatno istinitom.⁴ To pokazuje da i kada bi bilo točno da nijedna od mojih pet linija argumentacije, sama za sebe, ne može dokazati da je Petrović bio srpski nacionalist, Kulenović samo na temelju toga još uvijek ne bi imao opravdanje tvrditi da moja *sveukupna* argumentacija nije u tome uspjela.

³ Uostalom, zašto bi inače, kao što navodim u knjizi, čak i jedan od praksisovaca (Puhovski) rekao da je bio "šokiran" Petrovićevim ulaskom u SANU?

⁴ Na primjer, pretpostavimo da pet neovisnih i jednako pouzdanih svjedoka tvrdi da je vlastitim očima vidjelo da se dogodilo nešto što, s obzirom na sve ostalo što znamo, ima vjerojatnost vrlo blizu nuli i nalikuje čudu. U toj situaciji je moguće da svjedočenje bilo kojeg od njih ne može znatnije povećati početnu malu vjerojatnost hipoteze o tom "čudu", ali da ipak, *nakon informacije o slaganju svih tih pet neovisnih svjedoka*, dotičnoj hipotezi treba pripisati vjerojatnost sasvim blizu 1.

Literatura

- Conquest, R. (1970). *The Human Cost of Soviet Communism*, Washington: U. S. Government Printing Offices.
- Crown Prosecution Service (2022). Hate crime, www.cps.gov.uk/crime-info/hate-crime
- Ehrlich, I. (1975). The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death, *The American Economic Review*, 65, 397-417.
- Gross, B. (1990). "The Case of Philippe Rushton". *Academic Questions* 3, 35-46.
- Harpending, H. (2000). Recenzija knjige J. Entine, *Taboo: Why Black Athletes Dominate Sports and Why We're Afraid to Talk About It* (New York: PublicAffairs, 2000), *Population and Environment*, 22(1), 83-89.
- Koestler, A. (1956). *Reflections on Hanging*. London: Victor Gollancz.
- Kulenović, E. (2022). "Konsenzus bez pokrića". *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (19)1, 1-15. Prethodna objava na mreži.
- Kundera, M. (1980). Intervju s Philipom Rothom (30. 11.). www.kundera.de/english/Info-Point/Interview_Roth/interview_roth.html
- Pipes, R. (1991). *The Russian Revolution*, New York: Vintage Books.
- Royal Commission on Capital Punishment, 1949-1953 (1953). *Report*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Sesardić, N. (2022). *Konsenzus bez pokrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Wittes, B. (2007). "Detention Retention: Are Guantanamo Detainees All Innocent?", www.brookings.edu/opinions/detention-retention-are-guantanamo-detainees-all-innocent/